

Del diagnòstic social a l'avaluació sociofamiliar en el treball social forense

From social diagnosis to social and family assessment in forensic social work

Raúl Soto Esteban¹

<https://orcid.org/0000-0002-0639-5934>

Recepció: 22/01/19. Revisió: 28/02/19. Acceptació: 05/03/19

Per citar: Soto, R. (2019). Del diagnòstic social a l'avaluació sociofamiliar en el treball social forense. *Revista de Treball Social*, 215, 65-75. DOI: [10.32061/RTS2019.215.04](https://doi.org/10.32061/RTS2019.215.04)

Resum

La mirada professional del treball social sobre la realitat que es dona als jutjats i tribunals ajuda els jutges i fiscals a entendre aquesta complexitat. Però els juristes demanen que els informes sociofamiliars s'acompanyin d'un diagnòstic sobre aquesta realitat. Un diagnòstic que expliqui les variables que acompanyen les situacions i proposin les solucions a aquestes situacions de crisi.

Paral·lelament, a Espanya la professió defensa que el diagnòstic social és la reserva d'activitat professional. L'organització col·legial demana l'exclusivitat sobre aquesta funció i la seva regulació legal.

Aquest article uneix els conceptes de diagnòstic i informe sociofamiliar com a processos professionals complementaris i discuteix les diferents formes d'avaluar i interpretar la complexitat.

Paraules clau: Diagnòstic social, informe sociofamiliar, complexitat, forense.

Abstract

The professional outlook of social work around what is happening in the Court helps judges and prosecutors to understand the complexity of this reality. But jurists demand that socio-family reports go with a diagno-

¹ Doctor en treball social. Professor Facultat de treball social UCM. Treballador social forense. raul.soto@madrid.org

sis of that reality. Every diagnosis must be accompanied by the variables that explain both the situations and the solutions of the crisis.

Furthermore, in Spain the profession is actually defending the idea that social diagnosis is a relevant subject for social work activity. The professional association demands the exclusivity of this function that needs legal regulation.

This report links the concepts of diagnosis and socio-family report as complementary professional process and explains different ways of assessing and understanding the complexity of reality.

Keywords: Social diagnosis, sociofamily report, complexity, forensic

Introducció

La complexitat de la realitat social i familiar que té lloc en els escenaris forenses dona lloc a una resposta científica polèmica. Els professionals de les ciències forenses debaten la mirada diagnòstica. La ciència ha de buscar una metodologia contingent, adequada i proporcional a la realitat que estudia.

El treball social cerca el seu lloc com a disciplina professional i planteja des de fa temps que el diagnòstic social és el seu senyal identitari, és a dir que els treballadors socials saben interpretar la realitat social complexa. En aquest estudi es desenvolupa el diagnòstic social des d'una posició general de la professió, alhora que es revela el seu lloc en la disciplina forense. El caràcter pericial d'aquesta especialitat confereix a la professió una categoria tècnica.

El diagnòstic social i l'informe sociofamiliar s'uneixen en un mateix corrent que parteix d'un coneixement i registre de la realitat per portar-la a una intervenció professional. En l'espai forense es discutirà si s'avalua per intervenir o per informar, però en qualsevol dels dos supòsits cal la interpretació diagnòstica.

La metodologia del diagnòstic social com a reserva d'activitat professional

El 14 de novembre de 2018, la treballadora social i secretària d'Estat de Serveis Socials, Ana Lima, recordava als presents al Congrés Internacional de Facultats i Escoles de Treball Social de Deusto (CIFETS) la necessitat de treballar en les categories diagnòstiques del treball social. Defensava igualment el desenvolupament del diagnòstic social com a reserva d'activitat de la professió. Posteriorment, recordava la condició pràctica de la professió i la necessitat de fonamentar aquesta pràctica amb instruments teòrics producte de la recerca sobre la pràctica, posant d'exemple la Diputació de Biscaia (Lima, 2018).

El diagnòstic social estudia la relació entre les necessitats de l'individu, el grup, la família o la comunitat i els recursos propis o de les institucions; i té com a objecte la realitat social complexa i canviant (Richmond, 1917; Martín, 1996; Aguilar i Ander Egg, 2001; Colom, 2008; Cury i Arias, 2016).

Un exemple d'aquesta pràctica aplicada del diagnòstic en treball social és l'estudi de Colom (2008), en el qual desenvolupa el concepte de diagnòstic social de Richmond (1917), la seva unió a la ciència mèdica i la seva construcció i descripció des de Hamilton. En l'intent de crear un diagnòstic social per a les unitats de tractament de conductes addictives, aporta les tècniques que serveixen al diagnòstic social: entrevistes, observació, anàlisi qualitativa, històries de vida, grups, documentació, entre altres (Colom, 2008).

Aquest treball vol aprofundir en el sentit del diagnòstic social com a proposta identificativa de la professió per a una societat necessitada de guies per a la intervenció social. La comunitat precisa mecanismes científics d'intervenció i el treball social necessita eines identificatives que l'empoderin com a professió.

Richmond (1917) serveix a aquest estudi per entrellaçar el diagnòstic social amb la disciplina forense. L'autora descriu fa cent anys una visió moderna de la situació del treball social en els tribunals:

Probablement tots estarem d'acord que la tradició i els precedents llasten i bloquegen les actuacions quotidianes en els jutjats en un grau superior que als hospitals. Totes dues institucions, no obstant això, es troben sota el control de professions ja establertes des de fa molt temps, fins al punt que es tracta de professions altament organitzades i amb consciència de classe, per la qual cosa el treballador social que actua en hospitals o jutjats es troba en una posició de lleuger desavantatge. És fonamental, per tant, que els treballadors socials que entren a treballar a hospitals i jutjats posseïxin prèviament un coneixement sòlid dels principis i les tècniques del treball social (Richmond, 1917, p. 157).

La pionera estableix diversos criteris previs d'interès a considerar en la inserció professional del treballador social en els tribunals, en la funció forense es diria avui: la seva condició forana, estranya a la funció principal de l'òrgan en el qual desenvolupa la seva tasca, i la consciència de classe imperant en aquest lloc que dificultarà enormement la integració de disciplines externes. És per això més necessari comptar amb una condició experta i ben tecnificada, perquè l'aportació a la nova funció sigui directament avaluable i utilitzable en el nou àmbit. Richmond es refereix a la llibertat a prova vigilada però es pot estendre a tots els jutjats i fiscalies per on es desenvolupa avui dia la disciplina forense.

En aquest lloc de necessària tecnificació és on cal situar aquest treball de recerca i adaptació del diagnòstic social al diagnòstic sociofamiliar forense. La funció judicial necessita professionals que li expliquin amb precisió diagnòstica la complexitat social en què succeeixen els fets que ha d'enjudiciar. La professió del treball social necessita establir i integrar la

seva activitat professional en l'àmbit forense, com en tants altres, amb un caràcter tècnic i específic, que li permeti generar confiança en la funció i reconeixement com a professió d'ajuda i servei, però també com a disciplina professional amb capacitat científica i productora de professionals experts.

El diagnòstic és etimològicament un coneixement que s'obre a través de dia-gnosis (Aguilar y Ander Egg, 2001), el terme s'inicia en la medicina i es traspasa al treball social per la històrica influència de la ciència mèdica en la professió social. Però el coneixement que produeix el diagnòstic social té una lògica pràctica, es tracta de conèixer per actuar, per treballar en la intervenció social des d'un lloc millor, més apte.

El diagnòstic social té una sèrie de característiques que desenvolupen la seva naturalesa i acosten el treball social al seu caràcter científic; és pertinent en aquest estudi acostar aquestes característiques a la disciplina forense. El diagnòstic és utilitzat com a coneixement orientat a l'acció (Aguilar i Ander Egg, 2001). La recerca forense és bàsica si apliquem una ideologia professional purista, però és més pràctic i útil enfocar el diagnòstic des del seu vessant de recerca aplicada a un bon fer i reconèixer-se en la vocació del model pericial d'intervenció social (Simón, 2018).

Aguilar i Ander Egg (2011) defineixen el diagnòstic com una unitat d'anàlisi i síntesi de la situació problema. L'avaluació forense elabora una anàlisi de les diferents situacions que avalua en els testimoniatges i proves que recull a través de les seves tècniques. L'informe pericial que lliura és una síntesi d'aquesta valoració analítica. El diagnòstic social està sempre obert, no s'acaba de tancar mai. La situació provisional de l'execució d'un procés de dret de família acostia el diagnòstic forense a aquesta característica.

El diagnòstic social adquireix el seu sentit ple si es contextualitza en la situació problema diagnosticada (Aguilar i Ander Egg, 2001), per a això els autors citats proposen un enfocament sistèmic-ecològic-dialèctic. La versió sistèmica és particularment interessant en els informes sociofamiliars pericials, la realitat és sistèmica, per tant el diagnòstic ha de ser sistèmic. I ho és perquè la situació investigada s'integra en un sistema o conjunt de sistemes, si atenem al model ecològic d'Urie Bronfenbrenner (1987). A més, l'informe pericial sociofamiliar ha de ser dialèctic i revelar la realitat superant vells esquemes de separació entre teoria i pràctica. Aguilar i Ander Egg (2001) atribueixen dos errors al diagnòstic social que és fàcil considerar en relació amb l'informe sociofamiliar: l'excessiva preocupació per explicar la totalitat i la inadequada presentació de la realitat de forma atomitzada i no contextualitzada.

Els autors esmentats exposen una sèrie de condicions per al bon diagnòstic social, que s'adaptin perfectament al bon informe sociofamiliar pericial (Aguilar i Ander Egg, 2001, p. 33):

- Que sigui complet, amb la informació rellevant i significativa.
- Clar perquè ho entenguin els destinataris: jutges i famílies, sobretot.
- Precís, que reculli les dimensions i factors del problema.

- Oportú, que s'elabori en el moment en què ajuda a la família objecte d'informe.

Díaz i Fernández (2013, p. 439) estudien el concepte de diagnòstic social i n'estableixen el contingut:

El primer nivell de conceptualització ens permetria seleccionar, entre la informació disponible, les evidències precises i explicatives; el segon nivell tractaria de trobar les relacions entre les diferents variables i els factors que influeixen en la situació i permeten explicar-la; el tercer consistiria a interpretar i definir les necessitats socials bàsiques existents, en les seves causes i components, i, finalment, el quart nivell perseguiria establir el pronòstic de les necessitats socials bàsiques.

Sobre aquesta qüestió caldria debatre si la seqüència de fases del diagnòstic social té a veure tant amb la causalitat, com amb variables que actuen coetàniament i s'influeixen. Es tracta d'un debat interessant entre els partidaris d'avaluar el que existeix en la realitat i en la forma en la qual actua o els que defensen la necessitat d'encabir la realitat a categories diagnòstiques que s'han creat prèviament.

El debat sobre la forma de diagnosticar des del treball social està relacionat amb les formes d'anàlisi de la realitat social. Des de la recerca social, Ballestín i Fàbregues (2018, p. 27) ajuden a distingir els conceptes bàsics de recerca qualitativa i quantitativa: "La recerca qualitativa sempre integrarà la intenció d'obtenir una comprensió profunda dels significats i definicions de les situacions tal com les viuen i interpreten les persones d'un entorn social concret". I d'altra banda: "en la recerca quantitativa la interacció amb els subjectes d'estudi és més superficial o, en tot cas, dirigida".

La metodologia de l'avaluació sociofamiliar com a quadern de bitàcola del treball social forense

Quintero (2012, p. 268) desenvolupa un argument en el qual vincula la funció judicial amb els efectes socials que causa. Aquesta visió moderna de l'àmbit judicial situa els treballadors socials als tribunals, bé per ajudar a la comprensió d'això, bé per auxiliar els justiciables.

Travi uneix el que per a ella són els dos moments claus de la intervenció del treball social forense: l'elaboració dels diagnòstics socials i l'elaboració d'informes socials. I els compara (Travi, 2012, p. 176-177):

És a dir, si el diagnòstic és un moment d'obertura, coneixement, aproximacions successives i avaluació preliminar respecte de la situació problema d'un subjecte i de les estratègies a implementar, l'informe social, en el qual es transmeten/comuniquen els resultats, és un moment de tancament de síntesi (encara que sempre provisorí) orientat a la presa de decisions.

Però el diagnòstic és un procés que s'inicia amb una recerca. En el procés existeix, com apunta Loaiza (2012), una tensió entre el conegut i el que encara no es coneix que marcarà un canvi en l'esdevenir de la recerca i de l'objecte investigat. Loaiza es refereix a la posició positivista sobre la ciència i a la manera en què ha influït en el caràcter científic de qualsevol recerca que es vulgui considerar científica. El dubte és com introduir metafòricament una família en crisi o amb episodis de violència de gènere en una proveta imaginària de causes i efectes que acabin en evidència científica. Per sort, la ciència social té el resguard del qualitatiu, de la interpretació del discurs obtingut en l'entrevista o en l'anàlisi documental.

La petita recerca del forense social comença amb l'anàlisi de les dades de l'expedient judicial, document d'una altra ciència i detallat en lèxic aliè, en principi, al del treball social, però no al del professional forense, híbrid per necessitat. La valoració de l'expert ha d'anar traduint la visió que li transmet la demanda i la seva resposta al genograma familiar i amb major extensió a l'ecomapa és el context crític dels protagonistes de l'informe sociofamiliar. L'expedient judicial està sovint farcit de més documents d'interès com els informes escolars, policials, psicològics, socials, d'actuació d'altres recursos; tots serveixen al professional per anar creant una organització familiar hipotètica en la seva ment pèrita.

El professional generarà hipòtesis raonables sobre les variables que s'han detallat en aquests mapes familiars. La topografia de la família crearà uns llocs comuns pels quals la ciència forense ja ha passat i les variables independents i pertanyents al que ja se sap s'uniran amb noves variables que generaran hipòtesis de treball per a cada cas concret. Els llocs comuns són els talps que el treball social forense va establir. A Espanya el treball pioner de Ruiz (2003, 2013), que situava la professió en l'àmbit del diagnòstic forense, ajuda qualsevol diagnòstic social.

Actualment, Simón (2018) continua generant espais per a la professió en l'àmbit penal amb la seva categorització del mal social en víctimes de violència de gènere. Ruiz-Callado i Alcázar (2017) creen instruments d'avaluació de la custòdia compartida per atendre amb criteri objectiu, si és possible, les sol·licituds d'aquest tipus d'organització familiar que envaïen els despatxos dels equips psicosocials a Espanya. Seguint aquesta lògica expansiva de la disciplina, el Col·legi Oficial de Treballadors Socials de Madrid (Mateos i Ponce de León, 2016) publica una extensa guia dels llocs, els espais judicials en els quals la tasca social forense s'exercita, en algun d'ells s'exposen indicadors per al diagnòstic sociofamiliar.

És evident que hi ha més treballs, però aquest breu estudi no pot donar cabuda a tots. Sí que convé destacar el preciós estudi evolutiu de l'app de les companyes dels EATAF (Equips Psicosocials Administració de Justícia a Catalunya), anomenada EATAF ORIENTA, sobre els nens i les nenes (Generalitat Catalunya, 2018). La creació de protocols d'actuació i informació ajuda els professionals forenses a confeccionar una recerca sociofamiliar de la crisi que es deriva en cada situació.

La recerca fa un salt qualitatiu quan dona pas a les tècniques en contacte directe amb la família. El contacte real és el que ofereix al pro-

fessional el coneixement més fidedigne quant a la globalitat. No és una qüestió de continuar acumulant dades, que també es fa, sinó de traçar amb més detall el mapa familiar: la descripció de les famílies d'origen del pare i la mare, amb els estils educatius, els protocols de formació i emancipació, la cerca d'indicadors de tolerància a la violència o a l'abús, al control excessiu o a la desigualtat. Les històries de parelles de la mare i el pare, els seus anhels i les seves frustracions, els traumes i les curacions van teixint una història que desemboca en la forma en què la parella inicia la seva pròpia història, i el seu esdevenir, la transformació del festeig en matrimoni (o convivència), l'organització de la família i els patrons de repartiment de rols i tasques, l'arribada dels fills com un projecte desitjat o no, fàcil o difícil d'aconseguir. El pas de parella conjugal a parella també parental com un viatge ric i complex que a vegades s'encalla. El repartiment de la cura dels fills i la participació d'altres persones en el joc de relacions de la criança. Finalment, la crisi amb totes les variables que participen, les visions oposades i tantes vegades complementàries. Els protagonistes: pares, mares, fills cartografien la seva pròpia realitat familiar i confirmen o neguen tantes hipòtesis prèvies. També ofereixen les seves alternatives de vida futura: els , les alternatives de cura parental, i els fills, les seves: fraternals i filials, en el millor dels casos cadascun des del seu lloc ecològic.

El professional fa servir eines flexibles perquè les famílies transitin de forma circular. És important seguir indicacions precises quan s'entrevista o es fan visites domiciliàries (Campanini i Luppi, 1991). Loaiza (2012, p. 198) indica la necessitat de recórrer a evidències empíriques i no a judicis morals, la qual cosa implica "reconèixer que la perspectiva conceptual de l'investigador és un aspecte rellevant en la delimitació de la qüestió a investigar". Les categories han d'establir-se amb un aval científic, però l'aval ha de ser el de la ciència que avalua, no el de la medicina o la física o qualsevol ciència pura necessàriament. Cal reconèixer el que ja han estudiat i presentat altres ciències i adaptar-ho o aprofitar-ho per al coneixement de les famílies, en aquest sentit és de vital importància la teràpia familiar, l'enfocament ecològic i sistèmic i els estudis que la psicologia i el treball social, entre altres ciències, han aportat a la valoració familiar.

Loaiza (2012, p. 207-209) estableix una sèrie de consideracions sobre la mirada del treball social forense sobre la realitat sociofamiliar: la primera consideració apunta a la necessitat d'adequar la tècnica a l'objecte i per això reclama un lloc per a l'estratègia constructivista i qualitativa en l'avaluació sociofamiliar. En segon lloc, considera necessari per sostenir la credibilitat del treball el "compromís amb el treball de camp", el registre i enregistrament de les tècniques d'avaluació i l'estudi i repàs dels registres per arribar a les conclusions. En tercer lloc, destaca la necessitat de triangular amb diferents tècniques o fonts la valoració familiar. Una crítica històrica que s'ha fet a aquesta forma de construir l'element pericial és la seva inadequació a la lògica jurídica de tipificació de conductes, en un sentit més positivista i lineal. Loaiza (2012) lloa la diferència i creu que és positiva la tensió entre disciplines dins dels mateixos fets. La tensió, com ja s'havia referit abans, crea una situació dialèctica útil per al diagnòstic.

En el context sociofamiliar però des de l'àmbit penal, Garzón (2017) afegeix el concepte d'escena vital com a lloc ecològic per treballar la violència intrafamiliar i contextualitzar el diagnòstic del que és complex: "Tenint en compte que en el context de «producció del delict» hi trobem mesclades les dimensions individual, familiar, social i cultural, resulta important reconèixer la complexitat existent en el fenomen i delict de la violència intrafamiliar" (Garzón, 2016, p. 8). És un concepte unit al d'"autòpsia social" que no és convenient desenvolupar de forma més extensa en aquest article, però que incideix en la possibilitat diagnòstica del treball social.

La discussió i les conclusions

La discussió comença amb les eleccions metodològiques que fan els treballadors socials judicials quan investiguen. Per a Amaro (2015) és inadequat treballar amb teories centrades en relacions causals i unidireccionals quan es tracta d'avaluar els maltractaments a la infància, un pensament que considera que és reductor. Per ella: "La visió complexa implica l'ampliació de l'abast de la lent del científic i provoca una corresponent expansió en el camp dels dubtes" (Amaro, 2015, p. 87).

Quan ella proposa una metodologia qualitativa i en concret les històries de vida com a "mètode revelador de la realitat de la victimització" (Amaro, 2015, p. 89), està oferint una manera global d'entendre la realitat complexa dels nens víctimes. Cal no oblidar que Amaro justifica el seu mètode de recerca, però de la recerca, que porta al coneixement, sorgeix l'avaluació diagnòstica.

Soto (2016) estudia un altre camp, dins del forense, però en tots dos batega la recerca sociofamiliar. La unió de sistemes: familiar, professional del treball social i judicial és l'excusa a partir de la qual avalua discursos professionals per revelar el lloc del treballador social forense.

Els dos analitzen discursos i proposen aquest sistema com a adequat per a la professió, no es pretén buscar diferències entre els discursos metodològics, que n'hi ha, sinó subratllar aquesta coincidència. La recerca en el discurs dels nens o els professionals de la realitat social complexa, amb els seus dubtes i les seves paradoxes.

Ponce de León i Krmpotic (2017, p. 359-360) també uneixen en un mateix esdevenir el diagnòstic social i l'informe pericial i fan els següents passos:

1. Anàlisi documental, en què s'examina el procediment judicial amb la documentació que l'acompanya. Es destaca en la lectura aquells informes professionals que descriuen l'organització i la dinàmica familiar, així com els problemes que han desembocat en la crisi.
2. Primeres aproximacions a la definició del problema i eixos del conflicte o contingència a orbitar. Des d'una visió professional es comencen a valorar i crear supòsits previs sobre la mirada que la família necessita, enfocant també l'orientació de la metodologia.

3. Optimització i aplicació dels instruments i nova anàlisi de les dades. S'apliquen els instruments triats per al diagnòstic i una vegada aplicats s'avaluen els resultats i es configura el diagnòstic.
4. Síntesi en informe social o pericial:
 - Dimensió formal que identifica persones, famílies o grups i institucions i metodologies utilitzades.
 - Dimensió descriptiva que desglossa els fets familiars en un ordre cronològic.
 - Dimensió interpretativa on el professional valora des de la seva orientació i lloc institucional la família.
 - Dimensió conclusiva amb el dictamen i la proposta.

La discussió s'ha de plantejar mentre es mira la realitat complexa, i la mirada pot ser prèvia a un intent d'aprehensió o de resposta tangencial a cada problema social, però les conclusions han de portar a usar de forma científica qualitativa el diagnòstic social.

Avui es poden plantejar diverses conclusions:

La justícia intervé sobre una realitat complexa com és la família en conflicte. Les crisis familiars reuneixen variables socials, d'interacció familiar; variables relacionades amb les dinàmiques familiars, organitzacions familiars i estructures familiars. Relacions que es donen en entorns complexos que són crítics en principi per la desaparició de la relació conjugal i la reestructuració de relacions consegüent entre subsistemes (parental, filial, fraternal). Però a més, aquestes crisis poden succeir en famílies ja integrades en conflictes com la violència de gènere. La solució legal és insuficient, les decisions dutes a terme des d'una perspectiva jurídica emmalalteixen en la seva base i no solucionen.

El diagnòstic social acosta la decisió judicial a la solució familiar, des de la mirada dels treballadors i les treballadores socials forenses, els jutges aprofundeixen en les realitats familiars. Aquesta mirada ha d'estar formada i preparada, però des del treball social es forma als seus professionals en el diagnòstic social. La realitat complexa i embullada es desenreda. A través del diagnòstic social i familiar, els informes sociofamiliars avancen en la descripció dels fets i eleven a un nivell tècnic i científic el seu treball forense. El treball judicial s'acosta a les famílies a través dels seus professionals col·laboradors i els treballadors socials des dels equips psicosocials utilitzen les seves tècniques diagnòstiques i aclareixen la complexitat familiar, els seus diagnòstics i pronòstics per a una intervenció. La mateixa avaluació diagnòstica inicia la intervenció.

Referències bibliogràfiques

- Aguilar, M. J., i Ander Egg, E. (2001). *Diagnóstico social: conceptos y metodología*. Buenos Aires: Lumen.
- Amaro, S. (2015). *Niños víctimas de la violencia*. Barcelona: Nova Casa Editorial.
- Ballestín, B., i Fàbregues, S. (2018). *La práctica de la investigación cualitativa en ciencias sociales y de la educación*. Barcelona: UOC.
- Bronfenbrenner, U. (1987). *La ecología del desarrollo humano*. Barcelona: Paidós.
- Campanini, A., i Luppi, F. (1991). *Servicio social y modelo sistémico*. Barcelona: Paidós.
- Colom, D. (2008). *El diagnóstico social*. Vigo. Recuperat de <http://hoxe.vigo.org/pdf/Plandrogas/DiagnosticoSocial.pdf>
- Cury, S. P., i Arias, A. (2016). Hacia una definición actual del concepto de "Diagnóstico social". Breve revisión bibliográfica de su evolución. *Alternativas. Cuadernos de Trabajo Social*, 23, 9-24. DOI: 10.14198/ALTERN2016.23.01
- Díaz, E., i Fernández, P. (2013). Conceptualización del diagnóstico en Trabajo Social: necesidades sociales básicas. *Cuadernos de Trabajo Social*, 26(2), 431-443.
- Generalitat de Catalunya (2018). EATAF-ORIENTA [app mòbil]. Recuperat de <http://cejfe.gencat.cat/ca/formacio/gestcon/cop/admin-justicia/eataf/presentacio-app/>
- Garzón, R. D. (2016). *La evidencia en trabajo social forense*. Recuperat de <http://www.actiweb.es/rugarzon/archivo2.pdf>
- Garzón, R. D. (2017). El trabajo social en el campo de la acción forense. En S. Amaro, i C. S. Krmpotic (Coord.), *Diccionario internacional de trabajo social en el ámbito sociojurídico* (p. 279-289). Barcelona: Nova Casa Editorial.
- Lima, A. (2018). Discurs. En III Congreso Internacional y XII Congreso de Facultades y Escuelas de Trabajo Social, 14-16 noviembre 2018, Bilbao. Recuperat de <http://www.analimats.com/discurso-de-ana-lima-para-el-iii-congreso-internacional-y-xii-congreso-de-facultades-y-escuelas-de-trabajo-social-cifets-18/>
- Loaiza, M. (2012). La investigación en el campo sociojurídico: validación de la información en la intervención profesional desde un enfoque

- cuantitativo. En A. Ponce de León, i C. S. Krmpotic (Coord.), *Trabajo Social Forense* (p. 197-211). Buenos Aires: Espacio.
- Martin, M. (1996). *Manual de indicadores para el diagnóstico social*. Colegio Oficial de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales de la Comunidad Autónoma Vasca. Recuperat de https://www.cgtrabajosocial.es/files/51786ad45be4d/Manual_de_indicadores_para_el_diagnostico_social.pdf
- Mateos, J., i Ponce de León, L. (Coord.) (2016). *El trabajo social en el ámbito judicial*. Madrid: COTS.
- Ponce de León, A., i Krmpotic, C. S. (2017). Trabajo social e intervención sociojurídica en la Argentina. En S. Amaro, i C. S. Krmpotic, *Diccionario internacional de trabajo social en el ámbito sociojurídico* (p. 347-365). Barcelona: Nova Casa Editorial.
- Quintero, A. M. (2012). El peritaje social en la perspectiva colombiana: fundamentos e instrumentalidad. En A. Ponce de León, i C. S. Krmpotic (Coord.), *Trabajo Social Forense* (p. 267-281). Buenos Aires: Espacio.
- Richmond, M. (1917). *El caso social individual, el diagnóstico social*. Madrid: Talasa.
- Ruiz-Callado, R., i Alcázar, R. (2017). Factores determinantes en la atribución de la custodia compartida. Un estudio sociológico en los juzgados de familia. En D. Becerril, i M. Venegas, (Coord.), *La custodia compartida en España* (p. 109-124). Madrid: Dykinson.
- Ruiz, P. (2003). *El trabajador social como perito judicial*. Zaragoza: Libros Certeza.
- Ruiz, P. (2013). *El trabajador social forense en los tribunales españoles*. Málaga: Colegio Oficial de Trabajadores Sociales de Málaga.
- Simón, M. (2018). La valoración social y familiar: lesiones y secuelas sociales. En J. González Fernández (Coord.), *Manual de atención y valoración pericial en violencia sexual* (p. 387-408). Barcelona: Bosch.
- Soto, R. (2016). *El trabajo social familiar: una ayuda para el sistema judicial en las crisis conyugales* (Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid).
- Travi, B. (2012). El diagnóstico y el proceso de intervención en trabajo social: hacia un enfoque comprensivo. En A. Ponce de León, i C. S. Krmpotic (Coord.), *Trabajo Social Forense* (p. 169-196). Buenos Aires: Espacio.

